

Јован М. ЧУДОМИРОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 14. 11. 2025.
Прихваћен: 15. 6. 2026.

СЕМАНТИКА И ГРАМАТИЧКА СВОЈСТВА ВЕЗНИКА У ДАНИЧИЋЕВОМ *РЈЕЧНИКУ ИЗ КЊИЖЕВНИХ СТАРИНА СРПСКИХ*

У раду се анализира обрада везника, као и заменица и заменичких прилога који се у литератури из историјске синтаксе српског језика наводе као обележја зависних реченица или координације реченица, у Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских*, како би се на основу ње реконструирали Даничићеви погледи на везнике као класу речи и његова граматичка терминологија у вези са сложеном реченицом и описом улоге везника. Анализа, између осталог, показује да Даничић у свом лексикографском поступку доследно прави разлику између везника и других врста речи у субординаторској улози, настоји да секундарна значења везника изведе из примарног или на други начин експлицитно одреди однос према њему, термине *главна реченица*, *уметнута реченица* и *сложена реченица* (у значењу 'зависносложена') користи претежно у опису конструкција са допунским зависним клаузама, а у опису семантике везника а антиципира решења до којих ће дескриптивне граматике савременог језика доћи знатно касније.

Кључне речи: српски језик, везници, везник *а*, Ђуро Даничић, граматичка терминологија.

1. Увод

Ово истраживање усредсређено је, као што и наслов говори, на везнике у Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских* (РКСС), и то, пре свега, на оно што се из њихове обраде може закључити о Даничићевом виђењу ове класе речи, њихове граматичке улоге и значења. Дакле, без обзира на то што је реч о дијахроном речнику, предмет нашег интересовања нису питања историјске синтаксе, развоја везничког система у српском језику итд., већ намеравамо да кроз анализу начина на који су у Даничићевом *Рјечнику* описани везници, као и заменице и заменички прилози кад се појављују као обележја

* jovan.cudomirovic@fil.bg.ac.rs, ORCID ID: 0000-0003-3468-559X.

зависних клауза, расветлимо, онолико колико то материјал дозвољава, Даничићеве теоријске погледе на везнике као класу речи и на семантику појединих везника, као и на синтаксу сложене реченице и терминологију у вези с њом,¹ будући да своје погледе на ову проблематику Даничић није опширније и систематичније излагао, не рачунајући уводни одељак у *Српској синтакси*, у ком је такође већи део посвећен структури просте реченице.

Приликом ексерпције материјала, тј. одабира речничких одредница које ћемо анализирати, пошли смо од инвентара везничких јединица који је утврђен у постојећим студијама о везницима, односно о паратактичким и хипотактичким конструкцијама у историји српског језика (за напоредне везнике – Павловић 2014а; 2014б; 2015; а за зависне везнике – Грицкат 2004: 63–210; Павловић 2009), и који чини петнаестак координатора (напоредних везника, али и прилога и речци који се у наведеној литератури идентификују као обележја напоредног односа) и око 50 субординатора (везника, везничких спојева или израза, као и заменица, заменичких и других прилога и речци издвојених у поменутим студијама као обележја одређених зависних клауза). На основу тога узели смо у обзир следеће одреднице из РКСС: а, али, акс, ако, аше, аке, већ, кола, гдѣ, годѣ, годѣре, годѣрь, да, де, докле, дорн, дѣ, н (заменица), н (напоредни везник), нже, како, кгда, кда, кре, како, кон, колнкѣ, колѣ, коуда, коудѣ, коуду, коудѣ, кын, кыга, кыгн, кьда, кьде, кьдѣ, кьждѣ, кьтѣ, кьто, лн, лнѣ, лнше, него, нере, но, ну, нь, отькле, па, пакс, пакы, пакѣ, пауе, развѣ, разма, размѣ, разѣ, те, толѣ, тькьмо, ьто.

Као и друге непунозначне речи, и везници представљају изазов за семантичку анализу, па самим тим и за лексикографску обраду. Питање њихове функције на први поглед се може чинити мање компликованим, али се заправо не може одвојити од разматрања њихове семантике, која се не може заобићи ни у најсведенијим граматицама: уобичајене класификације везника, било напоредних, било зависних, имају недвосмислено семантичку основу, а и темељна дистинкција између напоредних и зависних везника или, шире посматрано, између координације и субординације клауза у основи почива на интерпретацији односа између реченица као једнаких, равноправних, симетричних у погледу њихове информативне проминентности или комуникативне самосталности/заокружености, или пак као неједнаких, неравноправних односно асиметричних у овом погледу.²

Дакле, граматичку функцију везника је и начелно тешко потпуно раздвојити од семантике, а на нашем материјалу то је и практично тешко: Да-

¹ Искрпан преглед српске граматичке терминологије у XIX веку може се наћи у студији Ане Мачановић (2018), у којој важно место заузима и Даничићева терминологија, али ова студија од синтаксичке терминологије покрива само термине за реченичне конститuentе.

² Према има аутора и теоријских приступа који настоје да дистинкцију координација : субординација, односно паратакса : хипотакса одреде помоћу формалних критеријума (в. Прањковић 1984: 30–31; Ковачевић 1998: 11–13, 23; за генеративистичку перспективу в. Рос 1967), у типолошкој и општелингвистичкој литератури, као и у истраживањима појединачних језика која се ослањају на резултате типолошких истраживања, ова дистинкција доминантно се сагледава узимајући у обзир функционалне, семантичке и прагматичке аспекте (в. Дик 1968: 25; Хајман 1985; Крисман 2006; Хаспелмат 2004; Маури 2008; в. и уводне одељке у Павловић 2014а; 2014б; 2015 и Чудомировић 2015).

ничић у РКСС значења најчешће не описује дефиницијама, већ скоро искључиво преко латинских или, у ретким случајевима, грчких еквивалената, а евентуално и синонимом из старог српског језика, а тек спорадично детаљније коментарише поједине употребе. Како граматичке квалifikаторе за везнике не користи, о његовом схватању значења или граматичке улоге појединих везника може се поузданије закључивати тек на основу коментара датих уз поједина значења.

2. Граматичка улога везника

Приликом анализе Даничићевих коментара брзо се уочава доследност у карактеризацији улоге везника. Готово увек кад приступа опису одређене употребе Даничић констатује да обрађивана реч „везује реченице” (а, да, н, нђе, ње, како) или их, ређе, „саставља” (а). Погледајмо примере коментара уз поједина значења/употребе везника а, н, да и ње, уз по неколико примера уз сваки од њих:

а¹: веро, за једно веже друго што хоће да се разликује од њега: бог прѣдѣлостивы оутѣрь-
ди грѣке царыни а оутѣрь кралыни. оуѣ уловѣкъ невѣзѣожно, а оуѣ бога вѣса вѣзѣожна. вѣ чалѣ каляет
се а вѣ скорѣ погыаетъ. [...]

да²: у том се смислу веже њом у сложеној реченици уметнута за главну желећи оно што је у уметнутој и њега ради чинећи оно што је у главној: открини оуни мјон, да разумјемо ујудеса. [...] схмрдѣща ме вскрѣши, да и о мнѣ прославити се нмѣ твоѣ. [...] снѣ записна крављество мн, да и тврдо и неразорено до вѣка. [...]

да³: по том се у сложеніј реченици њом веже за главну уметнута и онда кад се уметнутом каже само шта се врши главном, а то опет или тек мисли бити, цт: ви ни сте рекли да се станедо на (о)ној стране. на те оуповаю да ты ми просвѣтиши оумѣ. мнѡстѣ створи господство ми доубровѣуѣкиѣ трѣжникиѣ, да ходѣ по мѡимъ землямъ свободно. [...]

да⁴: или већ јест³ што се наге да сьмь дьлжань. ако се слѣху да се разьбнє дрьво дьбровьуко.
да не вьднцю вьсаконѣ, конѣ се подоба, да нзволѣ кралевьство љн. да свѣтъ не реує да сьмо нехарнн. н то
добрь вѣнте да сьмь прохонднѣ прѣдь вашь градь. [...]

n²: везује ријечи које су већ везане тијем што једна стоји с предлогом од а друга с до:
одъ селѣ н до вѣка. одъ мала н до велѣна. [...]

n⁴: тако и помисли вѣћ везане тијем што је једна казана партиципом: кљнь се и подъпи-
сахъ. нагнѣ къ домъ скон въ воде и одѣ ваше. [...]

кере²: тијем значењем веже у сложеној реченици уметнуту за главну, као позније у том послу да, као латинска иста ријеч или фр. que, гр. оти, њем. dasz, рус. что: видѣхъ, кере не нмд где тежати. вѣ знате, ере ꙗ не кѣ порекн. [...] краљевство цн нзнаге, ерѣ не зшндана тазн царина. [...]

кур³: тако стоји и онда кад су реченице већ везане ријечју ДА, али само у старијем значењу њезином, *ut*, и врло ријетко: *потврђааѣм ти каетвоѣм, ере кон трыгъ нзнесете нзъ дѣврь-ника, да га нн ти нн твон лѣднє продаде ннкоѣре враждѣннику дѣврьовьѣкоѣ. що нн говорите, ерѣ да нмъ нѣщо не замѣнѣмо. [...]*

кєѣ: вєжє речєницє од којих јє једна узрок другој, оти, quod, quia: нє нма гдє тєжати, кєѣ нєстѣ ѿ острове, да видн кралеѡство дн, како дн свршнѣтн хокєшн снзн посылѣ, ерє сє сѣо оѡгрѣшнѣн ѿ сєдѣзн ѡлѡѣѣѣѣ. [...] нєка кє днѣѣ цѣна бѡла нєрє ннѡдѣ, кєрє сѣмѣ вѡшѣѣ. [...]

³ Ово треба разумети као наставак коментара претходне употребе („а то опет или тек мисли бити [...] или већ јест”).

Прецизније говорећи, овде се заправо уочавају две различите врсте формулација: (1) „везује речи / реченице / помисли” или „везује једну реч/реченицу за другу / једно за друго” и (2) „у сложеној реченици везује уметнуту реченицу за главну” (као што је познато, Даничић значења у РКСС није нумерисао, па број значења уз одређени везник успостављамо према његовом месту унутар речничког чланка):

Формулација „у сложеној реченици веже уметнуту за главну” јаснија је, за њом увек следе примери конструкција са зависном реченицом и срећемо је само унутар одредница да и кр^е: експлицитно у значењима да², да³, да⁴ и кр^{е2}, а имплицитно и у кр^{е3}. Примећујемо да је у већини поменутих употреба реч о везнику који уводи допунску зависну клаузу, а само у примерима за да² реч је о везнику одредбених (конкретно намерних) клауза. Кад је о терминологији реч, Даничић, очигледно, за зависну реченицу користи један од старијих термина – *уметнута реченица*;⁴ термин *зависна реченица* у времену које следи објављивању РКСС вероватно је постајао све уобичајенији: користи га већ Даничићев ученик Стојан Новаковић у својој синтакси, упоредо са синонимним термином *споредна реченица* (Новаковић 1870: 65, 67),⁵ као и неки каснији аутори (уп. нпр. Лукић 1898: 194–195), мада у првом тому РЈАЗУ, који је у целини обрадио Даничић, наилазимо и на термин *повезана реченица* (уп. РЈАЗУ: s.v. *ako*).

Друга формулација – „веже једну реченицу за другу” – уопштенија је, и може означити и координативну и субординативну конструкцију. Срећемо је код везника а, затим н, за који се каже да „веже” речи и „помисли” (= реченице), док год других несумњиво напоредних везника, као што су нпр. али, те, нр^е или ни нема посебних коментара, већ се опис исцрпљује латинским еквивалентом. С друге стране, ова формулација није ретка ни код зависних везника, а унутар одреднице кр^е срећемо обе – и ширу, уопштенију формулацију „веже реченице” и ужу, специфичнију „веже уметнуту за главну”. Тако за кр^{е2} Даничић каже да „тијем значењем веже у сложеној реченици уметнуту за главну, као позније у том послу да, као латинска иста ријеч или фр. *que*, гр. *оти*, њем. *dasz*, рус. *что*”, с примерима попут *ви знате*, кр^е *џ* не *кѝ* порекн, а у наставку, за кр^{е4}: „веже реченице од којих је једна узрок другој, *оти*, *quod*, *quia*”, нпр. *нека к мнѣ цѣна вола нр^е нномѝ*, кр^е *сѣмъ* *вашъ*. У првом случају (кр^{е2}) реч је о конструкцији с допунском изричном зависном клаузом, а у другој о конструкцији с одредбеном, прилошком узрочном клаузом. Ово би могло наводити и на закључак да, за разлику од допунског, изричног кр^е, Даничић узрочно кр^е можда третира као напоредни везник, што није немогуће (уп. Новаковић 1870: 67, где се „свеза” *јер* наводи као једно од обележја независних сложених реченица), али не делује вероватно, јер исту ту општију

⁴ Термин *уметнута реченица* за зависну реченицу срећемо, на пример, и у граматици Јована Поповића (1843: 108–109), док Илија Захаријевић у својој граматици из 1847. користи термин *узредна реченица* (тачније, *узредно израженије*, уп. Захаријевић 1847: 75–79).

⁵ Термин *споредна реченица* Новаковић (1870: 67–68) користи кад, унутар „зависне сложене” реченице разликује *главну* и *споредну* као њене делове, вероватно да би избегао мешање термина *зависна реченица* (= зависна клауза), који иначе регуларно користи, и *зависна сложена реченица* (= зависносложена реченица).

формулацију Даничић на другим местима користи да означи конструкције с одредбеним адвербијалним и односним апозитивним клаузама (уп. *нже*² и *нже*⁷, где се у оба случаја каже да „веже реченице”: у првом случају је реч о апозитивним односним клаузама, а у другом о узрочним). У одредници како, за како као обележје допунске клаузе еквивалентно са да каже се да „веже реченице као да”, а за узрочно да – „с реченицом у којој стоји показује и узрок”.

„Везивање реченица” је, дакле, општи појам, може се односити и на координативне и на субординативне конструкције, при чему се субординација може и експлицитно окарактерисати, пре свега употребом термина *главна реченица* и *уметнута реченица*, и формулацијом „у *сложеној реченици*” (при чему се ова експлицитна карактеризација користи већином за случајеве допунских зависних клауза), а како смо видели, и констатацијом да се везник налази у *клаузи* (уп. последњи пример из претходног пасуса и формулацију „с реченицом у којој стоји”). У овом погледу Даничићева терминологија је асиметрична, јер начина да се експлицитно и једнозначно означи координација између клауза – нема.

Овде треба скренути пажњу на то да и у „Приступу” *Српској синтакси* Даничић (1858: 4–5) сложену реченицу илуструје двама примерима зависнослужених реченица, од којих је један с одредбеном, а један с допунском зависном клаузом: *Кад ме питаиш, право ћу ти казат*’и *Ко говоре људи да је син човјечји?*, док претходно за примере реченица с више предиката експлицитно каже да су – просте. По свему судећи, он је термин *сложена реченица* доследно користио у значењу ужем од оног које је у граматикама постало устаљено, тј. само за оно што се уобичајено назива зависнослуженом реченицом, а не и за примере независнослужених реченица, тј. координираних независних реченица.

Кад говоримо о карактеризацији граматичке улоге везника у РКСС, важно је поменути и то да Даничић редовно о „везивању” говори у одредницама о непроменљивим речима које су, условно говорећи, примарно везници, али не и при опису заменица и заменичких прилога који се појављују као субординатори зависних клауза. Код њих Даничић никада не користи формулацију „веже уметнуту реченицу за главну”, нити помиње „сложену реченицу”, без обзира на то што већина примера које наводи у одредницама посвећеним упитно-односним заменицама и заменичким прилозима управо представља примере конструкција са зависним реченицама. Илустроваћемо то примерима одредница *кѣто*, *ѣто* и *гдѣ*:

кѣто: *quis*, интерогативно и релативно: *гдѣ си кѣто хоке крѣвати. ако ли кѣто снѣ прѣтворн, да мѡу богу соудн. кто доволнь изъаглаголати снлн господьне? [...]*

ѣто: *quid*, интерогативно и релативно: *по ѣсѡмѡу разѡумѣю? што мн кѣто да своноуѡ болоуѡ поклонѡ. дахѡ ѣто мѡге. что доходи ѡтѡ поповѡ, половина да се ѡузнѡ црѡкви. [...]*

гдѣ: *ubi*, интерогативно и релативно: *гдѣ си кѣто хоке крѣвати. видѣхѡ иере не нѡда гдѣ тежати. гдѣ прода, тѣ и царинѣ да плати. [...]* *quando*, релативно: *гдѣ коѡѣ даѣ дѣбѡрѡѡуаннѡнѡ скѡн добѡнтѣкѡ, тѣре мѡѡ ѡдѡ нѡга ѡ бѡѡѡ ѡдѡнтѡ, да се клѡнѣ лѡтиннѡнѡ за тозн [...]*

Уместо неке опширније карактеризације њихове граматичке улоге, Даничић најчешће само констатује да је одређени прилог или заменица „ин-

терогативна” и(ли) „релативна”. Од овога налазимо изузетке у само две одреднице: у одредници о заменици *н*, као шесто значење Даничић наводи: „у средњем роду с предлогом за веже узрок цијелом реченицом изречен за предњу реченицу, нпр. *добрѣ бысть, за нѣ ѿтъ бога бысть*”; а у одредници како, у петом значењу каже да „веже реченице као да, *quod*: ... *бнше свѣдоци, како сло плакени*”, а у осмом констатује да се како налази унутар (зависне) клаузе: „— с реченицом у којој стоји показује и узрок: *ли ѿдѣписасѣ тѣден; нѣ како се господар ѿдѣпращаше къ Папазнтѣ, кѣда ли мѣ писаннѣ не бн дано*” (како⁸). Изузимајући, дакле, поменуте случајеве, Даничић описаним поступком доследно разликује везнике од заменица и заменичких прилога у субординаторској употреби. У овом погледу он се битно разликује од граматичара свог времена, па и каснијих времена, који су заменичке речи у улози субординатора неретко изједначавали с везницима, а инвентар везника који наводе у својим граматикама указује на недовољно јасне критеријуме којима се ова класа речи дефинише. Тако Јован Поповић у својој граматичи експлицитно каже: „Нарѣчїя многа, као што смо видели, кадъ се свезе ради употребљаваю, преходе у саюзе *н. п.* пређе — докле и пр.” (Поповић 1843: 104), а у везнике убраја и речи, односно конструкције као што су *опетъ, да богме или тога ради*, док у граматичи Петра Нинковића (1848: 93) међу везницима, тј. сојузима, налазимо и *баръ, баремъ, зато, то* и *оно*. Па и Маретић у *Граматици хрватскога или српскога језика*, чије прво издање излази више од пола века након Поповићеве граматике такође констатује: „Међу *veznicima* не налазе се само ријечи које нису ништа друго него *veznici*, нпр. *a, i, da, li, ili*, itd. него и ријечи које често служе и као *prilozi*, нпр. *gdje, kako, kada, samo, već* и др.” (Маретић 1963: 529).

3. Значење везника и њихов *посао*

Приликом описа везника и других речи у улози субординатора Даничић фреквентно користи два појма, можда би се могло рећи и термина: *значење* и *посао*. Ево неколико карактеристичних употреба термина *значење*.

1. У одредници *ли* као прво значење се наводи латинско *aut* 'или', за којим следе примери, а као друго латинско *sed*, које семантички одговара савременом *али*, уз следећи коментар у наставку: „Ово му је друго значење врло ријетко према првом. Као што је сложено од *а* и *ли* тако и значење обје те ријечи саставља у себи”. У овом случају под *значењем* се подразумева семантички садржај речи.

2. У одредници *иже*, за друго значење се каже: „у номинативу мушкога рода долази и кад би требао други род, јамачно за то што му се цијело значење већ заборављало па се узимало да само веже реченице”. И у овом случају *значење* је семантички садржај, али тај садржај, као што видимо, може толико избледети да остане само функција, тј. *посао* везивања реченица.

3. У одредници *јѣ* као прво значење наводи се следеће: „*quod*, први и четврти пад. јед. средњега рода релативне замјенице *иже*, којој се ж претвори-

ло у р (cf. же, ре), па се сачувала само у тијем падежима, а веже се и за једину и за множину свакога рода и за цијелу реченицу као и чѣто; добнтѣкъ, кѣре смо рекли дати, да ти дамо”. Следи друго значење, чији опис почиње упућивањем на прво: „– тијем значењем веже у сложеној реченици уметнута за главну, као позније у том послу да, као латинска иста ријеч или фр. que, гр. оти, њем. dasz, рус. что: ви знате, кѣре ѣ не кѣх порекли ...”. У петом пак значењу Даничић наводи примере за овај везник у којима је он изгубио крајње е, упућујући притом на прво, основно значење, али сада термином *посао*: „– по времену се крѣило губећи крајњи глас, тако у првом послу, као чѣто: кѣре за лѣкаре, ми нѣх нѣмлю”, након чега следе примери других, већ описаних употреба, на које се редом упућује, али сваки пут термином *посао*, а не *значење*: „у другом послу, као да”, „у трећем послу, quia”. У овом значењу термин *значење* изједначава се, дакле, с термином *посао*, тј. опис значења своди се на опис *посла*, тј. функције везника.

Вишезначност термина *значење* и његово преклапање с термином *посао* у Даничићевим коментарима речито илуструје стопљеност семантике и граматичке улоге везника.

4. Семантика везника

Кад је реч о семантици појединачних везника, неколико одредница у РКСС даје доста материјала и представљају праве кондензоване студије семантике и граматичких својстава одређених везника, односно заменица и заменичких прилога, од којих свака заслужује пажљиву анализу, а овде ћемо се усредсредити на одреднице а и да, које спадају у најобимније одредице у нашем материјалу, а илуструју по један типичан напоредни и зависни везник.

За разлику од карактеризације граматичке улоге везника, у којој се, као што смо видели, Даничић служи једним малим терминолошким системом, у његовој анализи семантике не може се говорити о разрађеној терминологији, али се може препознати доследан поступак и метод анализе, који се састоји у томе да се одреди однос који одређено значење има према основном значењу тог везника, као и према значењима других речи релевантних за одређену употребу. Да бисмо то илустровали, овде преносимо одреднице а и да из РКСС у интегралном облику, остављајући по један пример (прегледности ради, различита значења смо нумерисали):

а, [1] веко, за једно веже друго што хоће да се разликује од њега: боже прѣдлостины оутѣрѣди грѣхе царѣви а оутѣре кралѣви. [2] тим значењем и у кондиционалној реченици саставља једну половину с другом, кад пред кондиционалном реченицом има друга која се њом преиначује: ако се оберѣте чловеѣкъ земли кралѣвства ми оуѣгнѣи вашеѣѣ чловеѣкъ, да миѣ мое сѣдѣце издаю добнтѣке; ако ли миѣ добнтѣка не стѣе, а они да подаю кривѣца самога. [3] тако се двоје разликује и овдје, премда се у главном само додаје једно другом, те би могло бити и И мјесто А: на комѣ сѣ .ї. каменн црѣлениѣ а шѣсть плавѣтнѣкъ. [4] тако остаје разликовање и кад се иста ствар само из ближе казује, али по значама са свијем друкчијим: да поднаѣѣши мене грѣшнаѣо раба твоѣго, и съ рабѣѣѣ твоѣѣѣ а съ сыноѣѣѣ миѣѣѣ Стефаноѣѣ. [5] тако и кад нијесу са свијем друкчији

с тим што овде, за разлику од 10. и 11. значења, семантика везника *а* уступа пред значењем демонстратива: „по његову значењу привлачи к оном што се хоће да каже”. Разлика је, дакле, кључна семантичка компонента овог везника, а значења су међу собом диференцирана по томе што у неким од њих ова компонента изостаје или се модификује, што је по правилу резултат интеракције с другим речима с којима се *а* комбинује: тако се у *а*¹¹ и *а*¹² компонента разлике губи јер преовлађује семантика/функција демонстратива, док у *а*⁸ семантика разлике опстаје напореда са семантиком везника *н*; једино у *а*⁷ Даничић не сугерише разлог за губљење кључне семантичке компоненте везника *а* и констатује да је такво значење (које се може изједначити с *н*) врло ретко.

Даничићево идентификовање *разлике* као кључне семантичке компоненте везника *а*, завређује додатан коментар у вези са савременим језиком. Прелазна природа овог везника, која се огледа у томе што се интуитивно везује за појам супротности, али истовремено има уобичајене употребе у којима се чини сасвим блиским везнику *и*, представљала је проблем и за граматичаре и за лексикографе (за преглед ових проблема у граматичкој и лингвистичкој литератури о савременом српском језику в. Чудомировић 2015: 19–24). Најчешће решење тог проблема било је да се везник *а* класификује као супротни, али да се поједине његове употребе/значења сматрају саставним (Чудомировић 2015: 381). У свом ранијем истраживању истакли смо да је узрок тог проблема у сложености термина *супротност*, који се уобичајено користи да покрије и један семантички простор који би се пре могао окарактерисати као дисконтинуитет, а не супротност (Чудомировић 2015: 380–382), при чему је један од типичних примера дисконтинуитета дисконтинуитет партиципана или тема (в. Гивон 1983: 8; Маури 2008: 89), који не мора подразумевати никакву супротност (уп. *Марија ради, а Никола јој помаже*, где *а* обележава промену теме, а не супротност садржаја, које је нема). Имајући све ово у виду, Даничићево истицање *разлике* (а не супротности, адверзативности итд.) као кључне компоненте везника *а* (без обзира што није у питању речник савременог језика) погађа суштину његове специфичности и око сто година претходи Стевановићевом (1969: 802–805) разматрању разлике између „праве супротности” и „неподударности”, у којој је, бар по нашем увиду, у литератури о савременом језику овај проблем први пут јасно уочен. Ово је, по свему судећи, оригинално Даничићево решење, јер таквог одређења семантике везника *а* нема ни у Миклошићевом (1862–1865) старословенско-грчко-латинском речнику, ни у Вуковом Рјечнику (СР 1818, СР 1852), нити у граматикама савременог језика тог доба. У овом смислу индикативно је и то да као латински еквивалент везнику *а* у примарном значењу Даничић у РКСС наводи само *vero* ’пак’, док, на пример, Вук у *Српском рјечнику* за *а* у примарном значењу наводи, поред *vero*, и *at* ’али, но, него’, као и немачко *aber* ’али’, а Миклошић у свом речнику, поред *vero*, и латинско *sed* ’али’; уп. СР 1818, 1852: s.v. *а*; Миклошић 1862–1865: s.v. *а*).

У одредници да, као основно значење идентификује се императивност/оптативност („том се ријечју жели или наређује оно што се каже у реченици у којој је”), и то у примерима где је да модална речца која образује императив-

не, односно оптативне конструкције одговарајућих независних клауза. Након тога следе употребе у којима је да зависни везник: да² уводи намерну клаузу, а да³ и да⁴ изричне, и то модалне/волунтативне (да³), односно декларативне (да⁴). У да⁵, да⁶ и да⁷ издвајају се различити обрасци удвајања да, тј. његовог комбиновања с другим функционалним речима. За основно значење, које у више наврата одређује као *наређивање*, Даничић везује и примере с условном семантиком (да⁹) или елементима допусног значења (да⁸). Најзад, компоненте императивности/оптативности нема у значењима 10–12, у којима се да „изједначаје с ријечју а”.

Иако, за разлику од значења разлике код везника а, овде основно значење наређивања/жеље не опстаје неизмењено, већ прелази у друга мање или више блиска значења, Даничић за многа значења експлицитно наглашава да произлазе из основног (то јест, како га назива у да⁹, *главно*⁶): „у том се смислу веже њом у сложеној реченици уметнута за главну” (да²), „што по главном значењу наређује, оно узима те пристаје на њ...” (да⁸), „отуда што по главном значењу наређује, оно узима за кондицију” (да⁹), „по главном значењу утврђујући мисли чини пријелаз од једне на другу...” (да¹⁰). Посебно је занимљив последњи случај, где је реч о употреби у којој се да, по Даничићу, изједначава са а. Иако је у питању семантички прелаз који свакако није мали, за Даничића се и он одиграва „по главном значењу”.

5. Црта као средство сегментације речничког чланка у РКСС

Кад говоримо о разликовању семантике и граматичке улоге или функције, као и о диференцирању различитих семантичких нијанси, посебну пажњу заслужује начин на који Даничић структурира речничку одредницу. Значења у РКСС, као што је већ речено, нису нумерисана, већ се просто нижу једна за другим, с примерима, одвојена само тачком (у ретким случајевима тачком и зарезом, који, по свему судећи, имају исту улогу као и тачка). Ипак, Даничић у Речнику не тако ретко користи једно средство додатне сегментације речничког чланка, а то је црта (–). У уводном одељку функција овог знака није објашњена, нити нам је познато да у словенској лексикографији Даничићевог доба постоји нека општеприхваћена конвенција о употреби овог знака.⁷ Детаљнија анализа показује да се могу издвојити бар четири различите улоге овог знака, које нису све једнако доследно спроведене:

⁶ Одреднице а и да једине су нашем материјалу у којима Даничић на првонаведено значење у одредници упућује изразом *главно значење*.

⁷ У Миклошићевом речнику (Миклошић 1862–1865), на пример, значења су нумерисана, а црта се у сегментацији речничког чланка не користи. У првом тому РЈАЗУ, чији је уредник и обрађивач сам Даничић, црта се користи, чини се, на начин сличан оном у РКСС, али у оквиру много разрађенијег система сегментације, који укључује римске и арапске бројеве, као и абecedне ознаке са више нивоа хијерархије (за детаљно објашњење ове хијерархије в. стр. 68–69 „Додатка” у РЈАЗУ XXIII).

1. Цртом се одвајају напомене о различитим варијантама одређене лексеме које настају комбиновањем с неком другом речју, типично везника с речцама *же/ре* и *ли*, као и прилога с предлозима. Напомена овог типа долази увек на крају одреднице, а када има више значења, на крају дела посвећеног том значењу у ком се срећу различите варијанте (уп. РКСС: *с.в. нже, коликъ, коудѣ, кѣде, него, нѣре, те* и др.; оваква употреба црте ипак изостаје у неким случајевима, *с.в. коѹда, кын, нь*).

2. Цртом се одвајају, такође на крају одреднице, устаљени спојеви и фразеологизми с датом лексемом (*с.в. дѣнь, коѡъ* и др.).

3. Цртом се одвајају примери различитог граматичког статуса. Тако се, на пример, у одредницама *зѡль* или *ѡстьнь* од примера којима се илуструје придев одвајају, с експлицитном напоменом „адвербијално”, „adv.” или „adv.”, одн. „neutr.”, примери прилога или именице добијени конверзијом од облика средњег рода једнине, премда то изостаје при навођењу истих таквих примера прилошке употребе у одредницама *бѣзьъ, добѣрь, крѣвъ, лѣгкъ, правъ, ѡсьнь*. Овоме је сродна улога црте коју уочавамо у више одредница које чине основну грађу за ово истраживање: *да* – где се *да*¹ као речца цртом одваја од *да*² као везника; *како* – где се *како*⁵, као први пример субординаторске употребе, цртом одваја од претходна четири значења, која илуструју заменички прилог; или *крѣ* – где су несумњиво везничке употребе *крѣ*² и *крѣ*³ цртом одвојене од *крѣ*¹, које се одређује као облик заменице *нже*. Истовремено, оваква употреба изостаје, а по аналогiji би се могла очекивати, код одредница *нже* и *ѡто*.

4. Цртом се, на крају, означавају и чисто семантичке разлике, али је ова њена улога, чини се, мање важна и најнедоследније спроведена. Ако анализирамо, на пример, обраду вишезначних пунозначних речи у РКСС, наилазимо на значајан број оних где црта потпуно изостаје (у загради се наводи укупан број различитих значења унутар дате одреднице), нпр. *зѣмѡ* (3), *нсправѡтѡ* (4), *коѹѡ* (4), *роѹѡ* (4), *ѣзнѡ* (3), мада није мало ни оних у којима се користи (нпр. *глаѡ* (2), *добѣтъѡ* (2), *нѡѣ* (2), *нѡѣтѡ* (2), *казѡтѡ* (4)).

Црта се, дакле, примарно користи да издвоји фонетски различите варијанте исте лексеме и изразе и устаљене спојеве и обрте с њом у саставу, те њене граматички битно другачије употребе, а најмање доследно да обележи семантичку разлику; њена улога је, дакле, пре свега у раздвајању формално-граматички различитих употреба.

6. Закључци

Сводећи најважније резултате овог истраживања, може се констатовати да обрада везника у Даничићевом Рјечнику открива да он:

- 1) јасно разликује везнике као класу речи од субординаторске улоге које могу имати заменице и заменички прилози, код којих готово никад не говори о „везивању реченица”, што је у опису функције везника готово неизоставна формулација; оваква методолошка ри-

- горозност упадљиво одступа од великог шаренила у третману везника које влада у граматикама савременог језика;
- 2) кад је реч о синтаксичкој терминологији, доследно користи термине *главна* и *уметнута реченица*, али, чини се, пре свега за допунске зависне реченице, а ређе и за адвербијалне; о евентуалним разлозима за овакав поступак и његовим теоријским импликацијама тешко је доносити чврсте закључке, али свакако треба приметити да Даничићева методолошка ригорозност битно одудара од потпуног шаренила које влада у третману везника у граматикама савременог језика Даничићевог доба;
 - 3) користи термин *сложена реченица*, али, по свему судећи, само у значењу 'зависноложена реченица';
 - 4) коришћењем термина *значење* и *посао* начелно разликује семантику од граматичке функције везника, премда их у неким случајевима користи тако да се могу међусобно замењивати;
 - 5) у опису семантике везника доследно настоји да одреди однос секундарних значења према примарном, тако што ће га идентификовати с њим или извести из њега;
 - 6) у анализи појединих везника, као што је нпр. везник *а*, антиципира решења до којих ће дескриптивна граматика савременог језика доћи знатно касније;
 - 7) граматичке разлике између појединих значења унутар исте одреднице често сигнализира употребом црте.

У предговору РКСС Даничић се осврће и на питање теоријско-методолошке основе свог рада на овом речнику и каже следеће: „Читаоца молим нека не тражи да му казујем правила којих сам се држао пишући ово; наћи ће их најпоузданије у дјелу самом, гдје треба сам да види и како сам их се држао. Али опет ако да бог и будем доколан и вољан може бити да ћу што проговорити о том у предговору к пошљедњему дијелу.” (РКСС I: X). Даничић, нажалост, никада није био довољно „доколан” да проговори о поменутих правилима. Ово истраживање, верујемо, показује да је њихова реконструкција није тако једноставан подухват каквим се (вероватно) чинио Даничићу, али да је без сумње задатак подстицајан и плодотворан.

Извор

РКСС: Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I–III. Београд: Вук Караџић, 1975. [Фототипија првог издања из 1863–1864]

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат** ²2004: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Даничић** 1858: Ђ. Даничић, *Србска синтакса*, Београд: у Државној штампарији.
- Даничић** 1878: Gj. Daničić, „Ogled”, [у књизи] *Ogled rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, str. I–XII, Zagreb: JAZU. [Прештампан у „Додатку” у последњем, XXIII тому РЈАЗУ.]
- Дик** 1968: Simon C. Dik, *Coordination: its Implications for the theory of General Linguistics*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Захаријевић** 1847: Илія Захаријевић, *Србска Грамматика*, Београд: Књажеско српска књигопечатња. <<https://digital.bms.rs/ebiblioteka/webroot/index.php?url=publications/view/5350>>
- Ковачевић** 1998: Милош Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Друштво „Рашка школа”.
- Крисман** 2006: Berthold Crysmann, „Coordination”, [у књизи] *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Elsevier, 183–196.
- Лукић** 1898: Јанко Лукић, *Синтакса српског језика за ученике средњих школа*, Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића.
- Маретић** ³1963: T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Маури** 2008: Caterina Mauri, *Coordination relations in the languages of Europe and beyond*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Мацановић** 2018: Ана Мацановић, *Српска језикословна терминологија у 19. веку*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Миклошић** 1862–1865: Franz Miklosich, *Lexicon palaeoslavenico-graeco-latinum*, Vindobonae: Guillelmus Braumueller.
- Нинковић** 1848: Петар Нинковић, *Србска граматика*, Београд: Правителствена Књигопечатња.
- Новаковић** 1870: Стојан Новаковић, *Српска синтакса за ниже гимназије и реалке Кнежевине Србије*, Београд: Државна штампарија. <<http://resolve.arhiva.unilib.rs/URL/2367/>>
- Павловић** 2009: Слободан Павловић, *Старосрпска зависна реченица од XII до XV века*, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Павловић** 2014а: Слободан Павловић, Супротне напоредносложене реченице у српском језику XII–XV века, *Јужнословенски филолог*, LXX, 111–136.
- Павловић** 2014б: Слободан Павловић, Саставне напоредносложене реченице у српском језику XII–XV века, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 57/1, 7–29.
- Павловић** 2015: Слободан Павловић, Дисјунктивна координација у српском језику XII–XVI века, [у књизи] Ј. Грковић Мејдор, В. Ружић (ур.), *Српски језик и његове норме: дијахроно-синхрони аспекти*, Нови Сад: Филозофски факултет, 9–26.

- Поповић 1843:** Јован Поповић, *Србска грамматика или Писменица*, Нови Сад: Типографија Катарине Јанковић. <<https://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3481>>
- Прањковић 1984:** Ivo Pranjković, *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Liber.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1882–1976.
- Рос 1967:** John Robert Ross, *Constraints on Variables in Syntax* (PhD thesis), MIT.
- СР 1818:** Вук Стефановић, *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- СР 1852:** Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Хајман 1985:** John Haiman, *Natural Syntax*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Хаспелмат 2004:** Martin Haspelmath (ed.), *Coordinating constructions*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Jovan Čudomirović

SEMANTICS AND GRAMMATICAL PROPERTIES OF CONJUNCTIONS IN DANIČIĆ'S DICTIONARY OF SERBIAN LITERARY ANTIQUITIES

Summary

The paper deals with the description of conjunctions and other subordinators in Đ. Daničić's *Dictionary of Serbian Literary Antiquities* (*Rječnik iz književnih starina srpskih*), in order to reveal Daničić's theoretical views about semantics of conjunctions and their grammatical properties, syntax of complex sentences, as well as to reconstruct his terminology concerning these topics. The analysis shows that Daničić in his lexicographic approach consistently differentiates the conjunctions from other parts of speech used as subordinators; that he uses terms *glavna rečenica* 'main clause', *umetnuta rečenica* (lit. 'inserted clause', i.e. 'dependent clause') and *složena rečenica* 'complex clause', but mainly concerning clausal complementation; descriptions of the secondary meanings of conjunctions are almost always explicitly related to the primary one. The analysis of Daničić's description of the conjunction *a* significantly precedes some similar solutions found in contemporary descriptive grammars and other literature regarding its status among other coordinators.

Keywords: Serbian language, conjunctions, conjunction *a*, Đuro Daničić, grammatical terminology.